

Régi korok történelme mai könyvekben

Gondolatok az ókori és középkori egyetemes történelem tanulásáról és tanításáról

A címben jelzett rendkívül szerteágazó témakörrel kapcsolatban az utóbbi években szerzett gyakorlati tapasztalataim egy részét kívánom a következőkben vázlatosan összefoglalni, korántsem valamiféle összegezés, széleskörű áttekintés, hanem inkább a vitaindítás szándékával.

Az általános és középiskolában jelenleg tanító történelem szakos tanárok többségének egyetemes történelmi képzettsége alighanem hiányosnak és felemásnak tekinthető. Ennek elsődleges oka a főiskolák és egyetemek képzési színvonalában kereshető. Az 1492 előtti időszak oktatásában mind a mai napig ugyanis jelentős hiányosságok találhatók. Az elsőéves hallgatók többsége e tekintetben meglehetősen csekély ismerettel érkezik. Az érettségien az őskor, az ókor és a középkori egyetemes történelem minimális terjedelemben szerepel. Elegendő, ha kezünkbe vesszük az *Érettségi témakörök, tételtek. Történelem* (Corvina, 1994) című kiadványt. A régebbi, s részben az újabb (általános és középiskolai) tankönyvek jelentős hányadának korszak-arányai is megkérdőjelezhetők.

Leginkább az őskor több százezer évének összefoglalása sematikus. E tankönyvek röviden összefoglalják az ember kialakulását, s utána máris következik az ún. neolitikus forradalom, majd nagy ugrással máris az ókori Keleten vagyunk. Az egyetemi ókori jegyzet (*Bóna-Gábori*) már három évtizede készült, s régen elavult, mégis egyetlen betű változtatás nélkül jelent meg 1995-ben is. Igaz ugyan, hogy a szombathelyi főiskolán kiadtak egy ettől gyökeresen eltérő, új jegyzetet (*Ilon Gábor*), ez azonban különböző korok régészetének módszertani útmutatója, s nem az őskor története, s területi vonatkozásban egyébként sem terjed túl a Kárpát-medencén. A Bóna-Gábori jegyzet igen nagy hátránya, hogy egyetlen térképet vagy képet sem tartalmaz (ami természetesen nem a szerzők, hanem a kiadó számlájára írandó). Ezt a képhányt részben ugyan pótolhatná az alig egy esztendeje az Akadémiai Kiadó által megjelentetett, a *The Timestől átvett Régészet* atlasz, mely azonban az ára miatt (csaknem 5000,- Ft) alig-alig jutott el kellő számban a könyvtárakba, iskolákba, illetve az egyetemi-főiskolai hallgatókhoz. Jellemző, hogy még egy év sem telt el a megjelenése óta, s egyes elárúsítóhelyeken már leszállított áron (2900–3500,- Ft-ért) is megvásárolható. De még ez az ár is magas ahhoz, hogy mindenkire, s minden könyvtárba kellő számban eljusson. Ugyanez a helyzet a sorozat másik két atlaszával (*Világtörténelem*, illetve *Felfedezések*) is.

Manapság tipikus helyzetnek számít, hogy a régi, elavult, megfelelő illusztrációt nem tartalmazó könyvek viszonylag olcsón hozzáférhetők antikváriumokban, nagy számban megtalálhatók, könyvtárakban, vagy változatlan formában újonnan is megvásárolhatók (pl. jegyzetek). Az új, modern, többnyire nyugati, magyarra fordított kiadványok viszont könyvtárak és magánszemélyek (tanulók, tanárok) számára megvásá-

rolhatatlanul drágák. Ezért – kénytelen-kelletlen – az iskolai könyvtárak is beérik a rég elavult *Képes történelem* sorozat köteteivel, mert nincs pénzük a Larousse világtörténeti sorozatára, az Officina Nova *Krónika*-sorozatára, vagy a Magyar Könyvklubnak a Timestől átvett *Képes világtörténetére*.

Mivel a legszebb, legújabb képes kiadványokat, amelyek bemutatják a természeti környezetet, a tárgyakat, a korabeli és későbbi ábrázolásokat, melyek színes rekonstrukciókat közölnek, magas áruk miatt csak kis számban forgatják a diákok (köztük a leendő tanárok) és oktatók, ezért a történeti képi kultúra, a képi információk ismerete, kritikai értékelése rendkívül alacsony színvonalú nálunk. A képben sokan csak csalogató illusztrációt, reklámot látnak, s nem tudják, hogyan kell azt nézni, mit kell meglátni rajta. Sok tekintetben ugyanez a helyzet a térképekkel is. A régi (és újabb) magyar iskolai atlaszok általában mellőzik a domborzat és a vízrajz (s még inkább az úthálózat) feltüntetését, illetve kellő részletességű ábrázolását. Az újabb külföldi (Times) atlaszok, vagy más (részben említett) kötetek színes, látványos térképei pedig – magas áruk miatt – nem jutnak el a tanárok, diákok tömegeihez. Az általános, illetve a közép- és főiskoláknak arra sincs elegendő pénzük, hogy a legszebb, legjobban használható falitérképeket megvegyék, ami szintén előnytelenül befolyásolja az oktatás színvonalát.

A tanár és diák helyzete az őstörténet tanításának vonatkozásában a legnehezebb. Néhány szakkönyvtárat nem számítva ugyanis a legújabb nyugati irodalom nem jut el hozzánk. Az angol, a francia és a német nyelvű legújabb nagy összefoglalások kötetei a tanárok és diákok nagy többsége számára nyelvi nehézségek miatt nem jelentenek információs többletet. Tudomásul kell vennünk, hogy jelenleg az általános és a középiskolai tanárok döntő hányada nem ismeri olyan szinten a világnyelveket, hogy még a hozzáférhető idegen nyelvű ismeretterjesztő könyveket vagy szakirodalmat (beleértve a folyóiratokat is) elolvassa. A most érettségizett diákok idegen nyelv-ismereti szintje kétségkívül jobb, mint volt egy-két évtizede, de abszolút értékben a jelenlegi átlagszint még mindig sok kívánnivalót hagy maga után. A diákok többsége (kivéve a nyelvszakosokat) nemigen hajlandó idegen nyelvű könyvet (folyóiratot) a kezébe venni, még képeskönyvet sem, melyben szinte csak a képaláírásokat kellene lefordítania. Ehelyett a legtöbb diák megelégszik a szegényes és elavult magyar szakirodalommal. Nyugati bibliográfiákat, lexikonokat kézbe sem vesznek (olykor magyart sem), s erre a tanulmányi szabályzat értelmében nem is kényszeríthetők.

Egyetemes történelem vonatkozásában az elmúlt évtizedekben az idegen nyelvű szakirodalmat mindenekelőtt az orosz jelentette a magyar könyvtárakban, s elsősorban orosz szerzők műveit fordították magyarra. Máiig is az egyetlen újabb, igazán részletes világtörténetünk magyar nyelven az oroszból fordított (még sztálinista szellemben íródott) tíz-kötetes világtörténet. Az 1970–80-as években kezdték angol, német, francia szerzők műveit fordítani, de keveset és erősen szelektálva. Jónéhány mű csak megjelenése után évtizedekkel (olykor csaknem fél évszázaddal!) később jutott, illetve jut el a magyar olvasóhoz. Az 1990-es években megjelenő összefoglalások jelentős része is bizonyos évtizedes

Különösen hiányos tankönyvekben – s az oktatás szintjén – annak az átmenetnek a bemutatása, amely a nagy keleti kultúrák kialakulásához vezetett. Magyar nyelven nincs erről igazán új áttekintés. A Helikon Kiadó A múlt születése című régészeti sorozatának kötetei eredeti változatukban általában több mint két évtizede jelentek meg, így sok tekintetben elavultakká, az új kutatások miatt túlhaladottakká váltak.

késéssel érkezik hozzánk. Ilyen volt *G. Clarke A világ őstörténete* vagy *Pigott Az európai civilizáció kezdetei* című munkája. Új, korszerű adatokat tartalmaz viszont a Magyar Könyvklub sorozata (*Az ember képes története*), amelynek első darabja, *Az első emberek* már megjelent (további kötetei: *A kőkori világ; Óvilági kultúrák; Újvilági és Csendes-óceáni kultúrák; Természeti népek*). A címek jól mutatják, hogy a szóban forgó kötetek a Föld egészének őstörténetét foglalják össze. A jelenleg forgalomban lévő magyar tankönyvekre az a jellemző, hogy a legkorábbi előemberi (ősemberi) leletek tekintetében ugyan nem Európa-centrikusak, a termelő gazdálkodás kezdeteit megelőző időszakról kezdve azonban megdöbbentő a térbeli beszűkülés. Ha manapság a tanár vagy a diák arra kíváncsi, hogy mikor népesültek be egyes kontinensek az egy tömbnek számító Afro-Eurázsian kívül (tehát Amerika, Ausztrália-Óceánia), a tankönyvekben erről semmit (!) nem talál. Korszerű adatokat tartalmaz a Times régészeti atlasza, vagy szintén a Times *Képes viágtörténete* e tekintetben is.

Az ókori Keletről magyar nyelven hozzáférhető szakirodalom is hiányos és elavult. Az Osiris Kiadó tankönyvprogramja keretében ezért igencsak nagy előrelépés lesz, ha megjelenik *Kákosy László Egyiptom története* című műve, s az általa szerkesztett egyiptomi történeti szöveggyűjtemény, valamint *Komoróczy Gézától a Mezopotámia története*, továbbá az ezzel kapcsolatos szöveggyűjteménye. *Németh György* szerkesztésében nemrég látott napvilágot végre egy jó történeti tankönyv ugyanebben a sorozatban, s készül a görög szöveggyűjtemény is. A római történelem tekintetében jobb a helyzet, bár hiányzik egy újabb, a réginél részletesebb szöveggyűjtemény.

A görög és római történelemről megjelenő magyar nyelvű művek száma napjainkban is szépen gyarapszik, s megkönnyíti használatukat, hogy *Ritoók Zsigmond* bibliográfiájának (1951–1975) folytatásaként a Balassi Kiadó megjelenteti *Bellus Ibolya* bibliográfiáját, amely az 1976–1990 közti magyar ókortudományi irodalmat veszi számba.

A történelemtanítás területi beszűkülése az ókori Keletről kezdődik. Egyetemen és főiskolán általában tanítják Egyiptomot, Mezopotámiát, de a tanintézetek többsége India és Kína történetének részletesebb bemutatását (és az ismeretek számonkérését) elhanyagolja. Még fokozottabban érvényes ez az általános és a középiskolai oktatásra (tankönyvekre). Lényegében ma is a régi séma érvényesül: az ókori Egyiptommal és a sumérekkel kezdődik a történelem, majd Krétán és Mükénéen keresztül eljutunk a görögökhöz, rómaiakhoz. Folytatódik a história Európában, s csak a középkor végén, a nagy földrajzi felfedezésekhez kötötten esik szó az Európától távolabbra eső területek (kontinensek) népeiről. Való igaz, hogy ebben a sorban azokat a kultúrákat fűzik láncba, amelyek erőteljesen hatottak egymásra, kapcsolatban álltak egymással, illetve egymásból „nőttek” ki. De amennyire jogos és szükséges ezek ismerete, legalább annyira elengedhetetlen, hogy az ettől a vonaltól eltérő, azzal kapcsolatba sokáig nem kerülő, önálló kultúrák folyamatáról is képet adjunk. A jelenleg tanuló diákok felnőtként már a 21. század világában élnek, s a saját bőrükön fogják tapasztalni – sokkal inkább, mint apáik és nagyapáik – hogy a világ közepe nem Európa. Tarthatatlan az, hogy a *Kolombusz* előtti Amerika népeinek gazdag története tanár és diák számára jószerivel csaknem ismeretlen. Ugyanez a helyzet Afrika nagyobb része, Ázsia hatalmas területei, valamint Ausztrália és Óceánia vonatkozásában is. Az új nemzedéknek azt is tudomásul kell vennie, hogy a kultúrát, a történelmet nem csak (kizárólagosan) európai szemmel kell, illetve lehet nézni. Az Európán kívüli népek és az európai kultúra találkozásának konfliktusát mutatja be legújabbán *Eric R. Wolf Európa és a történelem nélküli népek* (Akadémiai Kiadó – Osiris-Századvég) című könyve.

A történelem egyik legérdekesebb, legizgalmasabb kérdése a birodalmak (nagy hatalmak) létrejötte, és széthullása. *Paul Kennedy* alapvető művének fordítása különösen nagy nyeresége a magyar szakirodalomnak (*A nagy hatalmak tündöklése és bukása*, Akadémiai Kiadó). Ez a munka az 1500–2000 közötti időszak analízise, rövid visszatekintés-

sel a középkor végi állapotokra. Hiányzik azonban hasonló munka az ókor és a középkor vonatkozásában magyar nyelven. Az oktatás arra sem helyez elegendő súlyt, hogy adott birodalmak mekkorák is voltak, s adott korban milyen erőt képviseltek, mekkora volt a népességük, mekkora hadsereget tudtak kiállítani, s ez hogyan viszonyult a korszak más államaihoz. A nagyhatalmak mellett legalább annyira izgalmas kérdés, hogyan tudtak viszonylag kis népek fennmaradni, s hogyan (és főleg miért) tűntek el más népek százai a történelem süllyesztőjében.

Napjainkban az ógörögül és latinul tudók száma csak töredéke a 50–100 évvel ezelőtinek. Éppen ezért mindennél fontosabb lenne, hogy e két nagy antik kultúrának minél több történeti dokumentuma, irodalmi alkotása – amelyek eddig még nem voltak olvashatók magyarul – lefordításra kerüljön, vagy a régebbi, elavult fordításokat újabbak váltsák fel. Kétségtelen, hogy az elmúlt évtizedekben igen sok értékes fordítás született, de még mindig van adósság jócskán. Hiányzik egy jó ókori lexikon is, amely az ókori Keletet is tartalmazná. A Corvina vállalkozása e tekintetben nem igazán sikeres, de nem volt igazán jó ötlet *Pecz Vilmos* réges-rég elavult művének hasonló formájában történő újraélesztése sem.

Az egyetemes középkor vonatkozásában megfigyelhető, hogy az ezredfordulót megelőző fél évszázad (pontosabban inkább 600–700 év) mennyire mostohán kezelt időszak. A köztudatban ez „sötét” kor, a hanyatlás és zűrzavar időszaka, amelyből a 14–15. századra, elsősorban a reneszánsz korában lábal ki Európa – legalábbis a feldolgozások többsége ezt sugallja. Pedig manapság sok új írásos és régészeti adat birtokában sokkal árnyaltabban rajzolható meg a korszak karaktere. Az antiktól a középkorba átnövő Európa több figyelmet érdemel. Sajnálatosan kevés a hozzáférhető magyar nyelvű újabb feldolgozás, forrás. A római birodalom keleti feléről (Bizánc) máig sem olvasható magyar nyelven igazán részletes, korszerű áttekintés.

Ókor és középkor tekintetében külön témakör a vallások története. Az általános és a középiskolai tankönyvek e tekintetben igencsak hiányosak. Az elmúlt évtizedekben a hivatalos ateizmus űzte ki a tankönyvek lapjairól a különböző vallások és kultuszok lényegének taglalását, manapság pedig az ún. világnézeti semlegesség igénye. Pedig az összehasonlító vallástörténetet botorság azonosítani a vallásos propagandával! Szerencsére ma már jónéhány kiadvány segíti a tanárt és a diákok egyaránt. *Bellinger Nagy valláskalauza* (Akadémiai Kiadó) e tekintetben a legátfogóbb, mely jól kiegészíti a *Civilizációk és vallások* című szöveggyűjteményt (Céger Kiadó), s egyebek mellett meg kell említeni az olyan látványos képeskönyveket is, mint a Magyar Könyvklub sorozatában megjelent *Mítoszok földjén*, *Legendák földjén* és *Megszentelt tájakon* című köteteket. Vallási hovatartozástól, hittől függetlenül tudomásul kell venni, hogy emberek milliárdjainak életében a vallás a 21. század előestéjén csakúgy meghatározó, mint volt évezredekkel ezelőtt. A világvallások alapjainak ismerete (hinduizmus, buddhizmus, kínai vallások, kereszténység, zsidóság, iszlám stb.) már általános iskolában elsajátítandó tananyag lehetne. Ehhez képest főiskolások is megdöbbenő tájékozatlanságot árulnak el a vallások és a vallástörténet kérdéseiben. Az oktatást és a tanulást nehezíti, hogy egyes vallások szentnek tekintett alapvető iratai magyarul még mindig nem hozzáférhetőek. Igaz ugyan hogy egyes kultuszok titokzatos mezbe öltöztetett bemutatása terén valóságos könyvdömping alakult ki, de ez nem pótolhatja a tudományos hitelességű szövegkiadásokat. A Helikon szépen sorjázó *Prometheusz* sorozatának megszakadását e tekintetben csak sajnálhatjuk.

A kereszténység vonatkozásában igen nagy irodalom áll rendelkezésünkre, bár így is vannak hiányok. Ennél is látványosabb a kiadványok számának növekedése a zsidósággal kapcsolatosan. Alig fél évtized alatt igen nagy lemaradást sikerült többé-kevésbé pótolni mindkét területen.

Az ezredfordulót követő fél évszázad Európájának története magyar nyelven egyre inkább hozzáférhetővé válik. Egymás után jelennek meg ezzel kapcsolatban a nyugati tör-

ténészek művei magyarul. Különösen figyelemreméltó e tekintetben is az Osiris Kiadó sorozatterve, melyben szerepel Bloch műve a feudális társadalomról, *Delumeau-tól Európa a reneszánsz korában*, *Le Gofftól A középkori Európa* stb. Legnagyobb hiányérzetünk az egyes országok történeti feldolgozásának vonatkozásában van. Egyetlen jelentős európai országról sincs részletes történeti monográfiánk magyar nyelven. *Duby-Mandrou* műve, *A francia civilizáció ezer éve*, illetve *Szántó György Tibortól az Anglia története* kivételnek számít. A Maecenas Könyvkiadó országtörténet-sorozata sajnálatosan gyengébbnél gyengébb művekből válogatott; gondolunk a német, olasz, francia, kínai és japán kötetre. Idestova egy évszázada nem jelent meg magyar nyelven összefoglalás a középkori Ausztria történetéről, de sorolhatnánk az összes közelebbi és távolabbi államot Európában. A Bereményi Kiadó sorozata, a románok, szlovákok, horvátok, ruszinok történetéről bizony igen szerény színvonalú. Pedig a középkor ismerete nélkül nem érthetők meg a hozzánk közeli országok mai politikai folyamatai sem. Az Osiris Kiadó e tekintetben is próbálkozik hiánypótlással (pl. *Heller-Nyekrics: Oroszország és a Szovjetunió története*). Kelet-Európa átfogó, bár csaknem fél évszázada született (magyarra csak most lefordított) elemzését adja *O. Halecki* műve (*A nyugati civilizáció peremén*).

Az Európán kívüli világ tekintetében nagyok a hiányok. Nem egyszerű kérdés a korszakolás sem. Meddig tart az „ókor” például Kína, India vagy Afrika esetében? Mennyiben használható az európai „feudalizmus” fogalom más földrészek esetében? S tovább folytathatnánk a kérdéseket...

Ma még ijesztően kevés európai középkori forrás, irodalmi alkotás olvasható magyarul. Krónikák egész soráról annyit tudhat csupán az olvasó, amennyit a *Világirodalmi lexikon* leír róluk, többnyire erősen hiányos bibliográfiát adva kiadások, fordítások, elemzések tekintetében (a 20–25 éves adatbázis miatt a kötetek többsége egyébként is elavult). Szinte nincs olyan forrástípus, amelyből egy adott korszakban lenne több összehasonlítható szöveg például főiskolai-egyetemi szemináriumi feldolgozás számára.

A középkor tekintetében hiányzik a bibliográfia. Átfogó egyetemes történeti (középkori) bibliográfia eddig még nem jelent meg magyarul. Nincs ilyen lexikonunk sem. Bár újabban a *Kristó Gyula* által szerkesztett *Korai magyar történelmi lexikon* (10–14. század) nép, illetve a magyar–külföldi kapcsolatokat tartalmazó címszavai némileg pótolják ezt a hiányt.

Összefoglalva az eddigieket: az őskor, az ókor és a középkor vonatkozásában mind az általános és középiskolai, mind pedig a felsőfokú tankönyvek tekintetében sok a tennivaló. Az új tanárnemzedék nevelése szempontjából meg kell újítani az oktatást. Szakítani kell az Európa-centrikus szemlélettel, amihez új tankönyvek kellenek. Addig, amíg könyvtáraink (beleértve az egyetemi-főiskolai könyvtárakat) nem képesek az új idegen nyelvű, illetve a magyar (magyarra fordított) szakirodalmat nagy példányszámban megvásárolni, s a tanárok és a diákok nem kapnak jelentős könyvvásárlási kedvezményt, addig nem lehet előre lépni. Manapság lehetetlen, hogy egy-egy évfolyam (100–200 fő) a legfrissebb, több ezer forintba kerülő tankönyveket, kiadványokat kapja kötelező olvasmányul, mivel a könyvtárak ezekből egy-két példánnyal rendelkeznek, a hallgatóknak pedig nincs pénzük a megvásárlásukra.

A történeti tudat formálásában az általános és középiskolában a tankönyvek és az ismeretterjesztő művek mellett szerepet kaphatnak a történelmi regények is. Ezekről azonban az utóbbi négy évtizedben nem jelent meg bibliográfia. Ezért igencsak nehéz akár a tanár, akár a diák helyzete, ha arra kíváncsi, hogy milyen regények jelentek meg az őskorról, az ókorról vagy a középkorról. Vannak történészek (tanárok és kutatók egyaránt), akik „esküdt ellenségei” a történelmi regényeknek. Én nem vagyok a kategorikus elutasítás híve. A regénynek is megvan a maga helye, szerepe, ami nyilvánvalóan különbözik egy tudományos feldolgozástól. Tizenévesekkel azonban nem száraz és unalmas szakmunkák, hanem történelmi regények segítségével lehet igazán megszerettetni a históriát.

A történeti regény manapság reneszánszát éli, s a szerzők jelentős hányada nemcsak fantáziájára hagyatkozik, hanem igencsak alaposan beleásza magát az adott korszak szakirodalmába is, hogy minél inkább közelítsen a hitelességhez.

Örvendetes az is, hogy a történetelméleti irodalom is észrevehetően gyarapszik, főleg ha a korábbi évtizedeknek a polgári történetírást becsmérlő propaganda-brosúráival hasonlítjuk össze a jelenlegi könyvtermést. A középkor tekintetében *Georges Duby* és *Guy Lardreau* kötete tekinthető figyelemreméltónak (*Párbeszéd a történelemről*, Akadémiai Kiadó). Érdeemes forgatni *E. H. Carr* *Mi a történelem?* című művét is. Az Osiris Kiadónál jelenik meg egy iszlám középkori történész műve (*Ben Khaldun: Bevezetés a történelembé*), egy szöveggyűjtemény a történettudomány módszertanáról (szerk. *Benda Gyula*), egy történetfilozófiai szöveggyűjtemény (szerk. *Braun Róbert*), s *Mawdsley-Munck* érdekes munkája (*Számítógép használata történészeknek*).

Az őskor, az ókor és a középkor története a ma élő embertől egyre távolabb áll. Az egyes korszakok szellemiségének megértetése nem kis feladat a tanár számára, amit az is nehezít, hogy tanítás közben egészen más életkori sajátosságokkal kell szembenéznie, mint a 19–20. század tanításánál. Nem könnyű a régi korok iránti érdeklődést felkelteni, s a tanultakat úgy rögzíteni, hogy minél tovább megmaradjanak az agyban. A legalkalmasabb módszerek, a leghasználhatóbb segédeszközök keresése az oktatás sürgető feladata.